

Sakraalsed paigad – rännakute ja palverändude sihtkohad¹

Mare Kõiva, Andres Kuperjanov, Liisa Vesik

Teesid: Artikkel vaatab Bulgaarias asuvaid palverännakute sihtkohti, millest enamik on Bulgaaria õigeusu kiriku või islamiga seotud pühapaigad (mõned pühakohad on mõlemale poolele pühad; külastajaiks erinevate religioonide järgijad); juudid korraldavad rahvusvahelisi käike kuulsate rabide haudadele.

Uus-vaimsetest liikumistest on tähtsaimad prohvet Baba Vanga kirik ja klooster, iidse traakia usundi taasloomine ja 20. sajandi algul Peter Dunovi rajatud Valge Vennaskond, mille puhul on olulisel kohal looduslikud pühapaigad.

Kaasaegsete palverännakuteekondade ja pühakohtade külastamisega on seotud nii mitmed kitsaskohad kui moeoolud. Märkimisväärne on üksikisikute roll pühakohtade ja palverännakute elustamisel, mitme religiooniga seotud pühakohade esilekerkimine, majanduslikud ja kultuurilised seosed palverännakute sihtpunktidega.

Märksõnad: klooster, palveränd, prohvetlus, pühapaigad, traakia usund, Vanga, Valge Vennaskond, uusususdid.

Sissejuhatus

Sakraalehitistel ja looduslikel pühapaikadel on palju erinevaid sotsiaalseid tähendusi ning nad moodustavad osa riigi vaimsest maastikust. Multireligioosus tähendab paratamatult, et mõned kohad on marginaalsema tähendusega kui teised, nendega seotud praktika ja poliitika on aegade jooksul muutunud, nagu ka sotsiaalne kontekst: neid külastavad erinevad rühmad, neid aitavad taastada ja/või tähelepanu keskmesse tõsta erinevad isikud, nad seovad endaga üldiste kõrval üksnes kohalikke liikumisi. Tänapäevased Euroopa riigid on multireligioosused ja multietnilised, mis kehtib ka meie välitööde alade kohta Bulgaarias. Territoriaalse asendi ja ajaloo tõttu paiknevad Bulgaarias Euroopa kultuuri seisukohast tähtsad arheoloogilised mälestised, vanad kristlikud, islami ja juudi kogukondade pühakohad ning usuliidrite matusepaigad, samuti uusspirituaalsete liikumiste pühapaigad. Veelgi enam – mõjukate uusvaimsete

liikumiste liidrid on pärit Bulgaariast, mis seob rahvusvahelised kogukonnad Bulgaariaga ja toob igal aastal kogu maailmast kohale huvilisi ja usklikke. Kommunistlik minevik on oluliselt mõjutanud ja pärssinud riigi usuelu, kuid postsotsialismi perioodi iseloomustab seevastu religioosne kirevus: 1990. aastatel alanud usuline elavnemine tõi endaga uute konfessioonide levimise Bulgaariasse (Marinov 2008), see protsess kestab tänaseni.

Bulgaarial on ka pikk palverännakute ajalugu ning artikli eesmärk on anda ülevaade tänastest erinevate palverännakutega seotud küsimustest ja probleemidest ning pühapaikade külastamise trendidest. Palverännakud ja sakraalsed paigad peegeldavad ka üksikisikute, ilmalike ja religioossete institutsioonide tegevust kloostrite ja kirikute tänasesse kultuuriruumi sulandamisel, mida artiklis üldistavalt kirjeldatakse.

Palverännakute suhtes puudub akadeemiline konsensus, kuid on üldistatud, et palverännaku mõiste erineb indiviiditi ja ajastuti (Davidson & Gitlitz 2002). 1990. aastate käsitlustes tõi teoreetikud esile sekulaarsete ja kanooniliste religioossete palverännakute, rahvusvaheliste ja kohalike traditsioonide, rännukultuuride ning rändurite ja kohalike elanike praktikate erinevusi (Eade & Sallnow 2000 [1991]); Reader & Walter 1993; Coleman & Elsner 1995), samuti varieeruvad palverännakute individuaalsed ja isiklikud aspektid. Palverännakute juures on alates Victor W. Turneri antropoloogilistest uurimustest (Turner 1975; 1995 [1978]) eritletud teatavaid ühiseid olemuslikke, sotsiaalseid ja füüsilisi aspekte.² Juba Victor W. ja Edit Turner osutavad palverännakute ajalistele ja olemuslikele arhetüüpidele ning asjaolule, et klassikalised palverännakud lõppesid 14. sajandil ning 19. ja sellele järgnevate sajandite käikudel on hoopis uus sotsiaalkultuuriline tähendus, muutunud on kohad, aga ka sihid. Hannaford (2001) püüab ühena paljudest eristada turisti elamusi palveränduri omadest (*recreation of the tourist, re-creation of the pilgrim*) ning toob esile materiaalsed ja füüsilised aspektid, lisab neile isiklikud kogemuslikud aspektid (minevikusündmuste toimumispaik, seotud pühad esemed) ja ideoloogilise aspekti, mis on tugevaim eristaja – palverännak on teekond ränduri enimväärtustatud vaimsete väärtuste keskmesse, mida võib tähistada sõnaga püha. Turism (eriti religioosne turism) ja palverännakud on samuti tihedalt põimunud nähtused, tihti sümbiootilised vormid, mille eritlemine on väga keerukas (vt lähemalt nt Raj & Morpeth 2007; Blackwell 2007).

Hollandi uurija Jan Peter Margry (2008) eesmärgiks on samuti olnud palverännakute eritlemine, mille alla koondatakse tema arvates laialdane ja varieeruv liikumiste kogum: palverännakute taaselustamine, nende kujunemine konfessioonide vaheliseks sündmuseks, mittekonfessionaalsed ja sekulaarsed palverännakud jm. J. P. Margry arvates puudub sekulaarsel palverännakul

(nt terviset aastamise reisir) transformeeriv võime anda elule, tervisele jne uus tähendus.

Nii Turnerid kui ka Margry iseloomustavad sekulaarseid palverännakuid kui usulistele palverännakutele olemuslikult sarnast uusaegset kultuurilise käitumise vormi. Victor W. ja Edit Turner liigitasid palverännakute hulka eelmise sajandi sotsiaalkultuurilist ruumi mõjutanud praktikad. Nende keskmes olid kuulsuste, poliitikute, meediastaride, sõjakangelaste ja sõdade monumendid – sajandi märgilised nähtused ja rännakud nende juurde. Seesugused austamis- ja mälestusvormid olid nii institutsionaliseeritud kui ka spontaansed ja omandasid tihti kultuslikke jooni. Näiteks kujunes 1982. aastal Washingtoni püstitatud Vietnami sõja veteranide mälestusmärgist Sein (Wall) paik, mida külastas 1984. aastal üle kahe miljoni inimese. 1993. aastal jäeti sinna üle 30 000 mälestuseseme ja kirja (Davidson & Gitlitz 2002: 662 jj; vt ka Novite 2012).

Omaette nähtus on 19. sajandi esoteeriliste liikumiste jätkutradsioonid, juurutatud ja taasjuurutatud etnilised usuliikumised, *New age*'i harud, mis on olnud tähtsad 20. sajandi eri perioodidel, on viinud pühapaikade tekkimiseni, usuliidrite esilekerkimiseni jm (detailesemalt loe Margry 2008; Belaj 2008; Wallis 2003; Harvey 1997).

Bulgaaria palverännakute kontekstist

Enamik palverännakuid on seotud Bulgaaria õigeusu pühamutega. Regioonile tunnuslikult toimub sakraalehitiste taastamine, neile algse tähenduse omistamine ja uute rajamine. Märkimisväärse erijoone moodustab aga pühamute taastamine ja restruktureerimine aktiivsete kohalike inimeste algatusel. Näiteks taastati kohalike naiste algatusel Püha Petka kaljukabel Serbia piiri lähedal Tranis.³ Täna on tillukeses kabelis eri stiilis ikoone, küünlaid, anniks toodud leiba ja münte, samuti ase, millel saavad lamada viljatud naised ja abielupaarid. Tähtis ravivahend on stalaktiidilt tilkuv vesi – Püha Petka pisarad. Kabel on kohalike hallata ja kohalik elanik on ka güidiks.

Kohalikud inimesed on olnud aktiivsed ka islamiseerunud aladel paikneva Momtšilovtši küla õigeusu pühamute taastamise ja uute kabelite rajamise juures. 20. sajandi alguse elavale traditsioonile tuginedes püüavad nad ehitiste kõrval taastada palverännakute traditsiooni, et ahvatleda külla religioosse turismi rühmi (Kõiva & Kuperjanov 2013: 78 jj; Valchinova 2007).

Mošeed ja muud olulised islami pühamud on mõnevõrra halvemas seisukorras, kuid nendegi juures toimivad õpikeskused (nagu Shumeni Tombul jami) ja elab rikas usupraktika. Eriti Lõuna- ja Kagu-Bulgaaria külades on püsti-

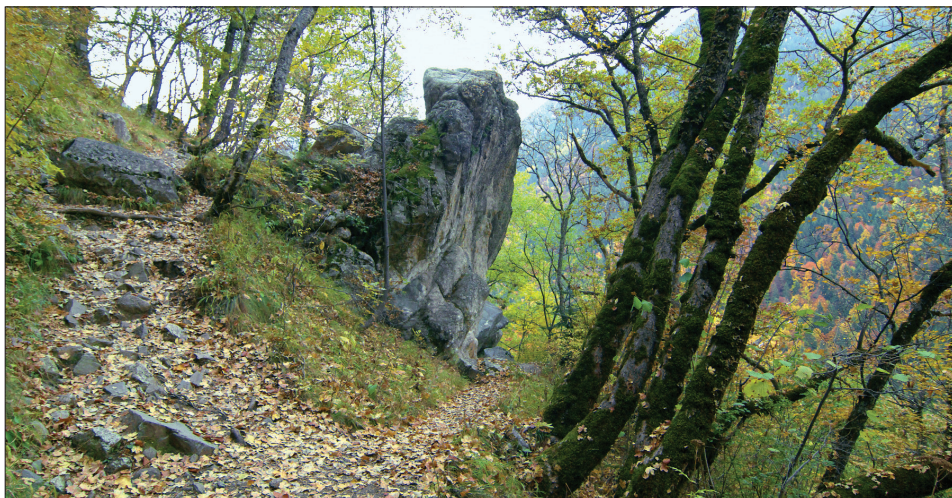
tatud omaalgatusel lihtsaid palvepaikasad ja käepärastest materjalidest uusi minarette.

Bulgaaria kultuuri- ja religioosne turism on iga aastaga rikkalikum, pakutakse palju võimalusi erineva suurusega rühmadele (veebikeskkond VisitBulgaria.com). Ka ametkonnad on alustanud religioosete matka- ja palverännakumarsruutide korraldamist, mis veel kümne aastat tagasi oli haruldane. Käigus on ka täiesti uued ideed. Branimir Botev, Majanduse ja Energia Ministeeriumi aseminister, teatas maad läbivast palverännuteest:

Esimene meie maal asuv palverännakutee järgib 1469. a. matuserongkäiku, millega viidi Püha Rila Ivani reliikviad Veliko Tarnovost Rila kloostrisse. "Bulgaaria Camino" idee pärineb Veliko Tarnovo linnapealt Daniel Panovilt. Marsruut nimega "Püha tee" saab alguse Veliko Tarnovo linnast ning läbib kohalike omavalitsuste Polski Trumbeshi, Svishtovi, Belene, Nikopoli, Gulyantsi, Pleveni, Lukovi, Romani, Mezdra, Svoge, Vratsa, Novi Iskari, Sofia, Perniku, Doupnitsa, Rila ja Blagoevgradi alasid. Teekonna pikkus vanast pealinnast sihtkohani on 428 km. Eesmärgiks on taastada esimese religioosse rongkäigu teekond, millega viidi pühaku reliikviad Veliko Tarnovo linnast Rila kloostrisse. Kirikukroonikate kohaselt toimus see 1469. a, kui Rila kloostri mungad palusid sultanilt luba rongkäigu toimumiseks. (Emperors Route 2014.)

Kristlikud keskused

Kristlikest keskustest võtavad enim palverännakuid vastu Rila klooster, mida külastab aastas 780 000–900 000 inimest (Davidson & Gitlitz 2002) ning Püha Kirilli ja Methodiuse katedraal Sozopolis (sinna paigutati Ristija Johannese säilmed) oma 250 000 külastajaga. Mõlemad kohad kuuluvad Victor Turneri jaotuse kohaselt prototüüpsete pühapaikade või nende kohtade hulka, mis on seotud religioosse liikumise ajaloolise rajaja või tema jüngritega. Rila Ivan (867–946) on kuulutatud Bulgaaria ja bulgaarlaste kaitsepühakuks ning kuulub Bulgaaria õigeuskirikiku suurte mõtlejate hulka. Unikaalne kloostrikompleks võeti kultuuriobjektina riikliku kaitse alla juba 1961. aastal ja kuulub 1983. aastast UNESCO kultuuripärandi nimekirja⁴. Tänapäeval on raske leida kultuuri- või religioosset marsruuti, mis ei külasta Rila kloostrit, ja pole kahtlust, et kaitsealuse objekti staatus ja UNESCO nimestikku kuulumine tagas talle teistest kloostritest parema olukorra, samuti lülitamise ekskursioonimarsruutidesse. Tegemist on aga ka pikaajase rahvusliku sümboliga. Ottomani impeeriumisse

Foto 1. Rila Ivani altar. Andres Kuperjanovi foto 2008.

kuulumise ajast Teise maailmasõja järgse perioodini. Sovietlik usuline tagakiusamine kasvatas kloostri ja Rila Ivani kui rahvussümbolite tähtsust.

Rila on erakordselt rikas ja omapärane sakraalkompleks. Kiriku erilisust tõstavad esile aastail 1840–1848 peamiselt kohalike Samokovi kunstnike maalitud välisseinad ja arvukad ikoonid (Koeva 2000; Radkova 2000; Praškov 2000).⁵ Rila kloostri hinnalised religioossed esemed paiknevad kloostri muuseumis, raamatukogu sisaldab 11.–19. sajandist pärit käsikirju, tavakülastajate vajadusi rahuldavad religioosse kirjanduse pood, suveniirikioskid, postkontor kirjade ja kaartide saatmiseks, pagarikoda jm. Kogu infrastruktuur on viimase kümne aasta jooksul jõudsalt arenenud: palverändurite paarikümne kohaga dormitoorium on asendunud sadat külalist mahutavaks hospiitsiks.

2008. ja 2010. aastal saabus argipäevadel ja pühakupäeva eel kloostri- se väheldane arv palverändureid – eeskätt keskeas ja vanemad naised oma andidega. Suured rühmad saabusid busside ja autodega pühakupäeval, kuid lahkusid mõne tunni jooksul. Kokkuvõttes ulatus 18. oktoobril külastajate arv hinnanguliselt ligi tuhandeni. Inimestel olid kaasas annid, kloostri püha vett võeti kaasa ja sellega pesti silmi, hinnatud olid pagarikoja küpsetised. Kloostri järel külastati kuue kilomeetri kaugusel mägedes asuvat kabelit ja Rila Ivani koobast. Kabeli juurde viidi pühakupäeval lilli, samuti kirjutati ja jäeti soovikirju koopasuu ja kabeli ümbrusse. Kuigi soovikirjade jaoks on

paigaldatud spetsiaalsed kirjakastid, torgatakse need enamjaolt kivide vahele või kaljupragudesse.

Soovikirju jäetakse tavaliselt kirikutesse, pühakute matusepaikadesse, kuid ka nt kunagistesse sakraalehitistesse, mis on praegu ekskursioonipaigad ja turismimagnetid (nt kunagine kaljukirik Aladžas). Koopa/kaljuprao läbimise- ga seotud uskumused on tuntud erinevate pühapaikade kohta, sh taastatud püha Petka koopa kohta Tranis (vt ka Radkova 2000; Valchinova 2007: 4). Sakraalsete paikade külastamise ja palverännakute üks ühine motiveerija on paikade võime tervendada, sh viljatuse ravi. 1990. aastatel taastatud Püha Petka kaljukabelis Tranis käib aastas kümnekond naist ja abielupaari viljatuse ravimiseks ööbimas.⁶

Kirjad palvetega ja suuline traditsioon koos pühakukohaste uskumustega on endiselt elavas kasutuses. See moodustab osa sakraalseid paiku käsitle- vast suuremast juttude ning uskumuste korpusest, mis levib nii raamatute, haridussüsteemi, elektroonilise meedia kui ka suulise perepärimuse kaudu.

Foto 2. Sv Petka kaljukabel Tranis. Selgitusi jagab üks kabelihoidjatest.
Andres Kuperjanovi foto 2014.

Foto 3. Kirjade kirjutamine pühakutele. Vene turistid Aladža kaljukloostri varemetes. Andres Kuperjanovi foto 2014.

Püha Kirilli ja Methodiuse katedraal Sozopolis, palverännakute sihtpunkt, avas hiljuti uue tõmbenumbri: 2010. aasta väljakaevamised keskaegses kloostriis töid päevavalgele säilmed, mis usutakse kuuluvat Ristija Johannesele. 2011. aasta juuni lõpul toodi reliikviad renoveeritud Püha Kirilli ja Methodiuse kirikusse Sozopolis (Guinea 2011). Lisaks religioossele tähtsusele nähakse reliikviat ka piirkondlikku turismi arendava olulise faktorina, sest palverändurid on edendanud kohalikkude majandust. Samas tuleb märkida, et ka paljudes pühakohades, millel ei ole selliseid uusi atraktsioone pakkuda, näiteks Varnas asuv Püha Konstantini ja Helena klooster, on palverännakute turism tõusuteel. Kui 1944. aastal võtsid kloostri mungad palverännakuid vastu aastaringselt, siis praegu on turism eelkõige hooajaline ning külalisi teenindavad ümberkaudsed ettevõtted ja suvitushotellid.

Islam – religioosse sünkretismi näiteid

Paljud Bulgaaria islamiusu mälestised on rajatud Ottomani impeeriumi ajal 16.–19. sajandini. Hiliskeskaja tuntud usujuhtide (Otman Baba, Demir Baba, Hıdır Baba jt) matusepaikadesse rajatud sakraalehitistest osa pakub usundi uurijatele huvi 19. sajandi teisel poolel bi-religioosete praktikate sõlmpunktideks kujunemise tõttu. Neid külastavad erinevatesse konfessioonidesse kuuluvad isikud, kuid üldjuhul ei ole kohad ametlikesse religiooni- ja kultuuriturismi marsruutidesse lülitatud ning selle tõttu võimaldavad jälgida igapäevaseid ja spontaanseid usupraktikaid.

Teostasime 2014. aasta juulikuus välitööid 16. sajandil rajatud Demir Baba teke (pühamu) juures, mis asub Sveštari küla läheduses, Ispérihi haldusalas Kirde-Bulgaarias. Valisime vahetult tekele pühendatud kohaliku kultuuriürituse eelse aja. Demir Baba teke kuulub bi-rituaalsete paikade hulka (lähemalt vt pühamu ja praktikate kohta Venedikova & Gergova 2006). Demir Baba teke juurde ei juhata viidad ega vii avalik transport, mis pani meid arvama, et kuulus paik on väljaspool intensiivset turismitööstust. Vaatluspäeval külastasid pühamut erinevad rühmad ja isikud: mõneinimeselised turistide salgad, sõbrad, rändurid, enamasti aga perekonnad. Orus paikneva pühamu juurde võib mäest alla laskuda mitmest küljest, ja kõik teed olid kasutuses. Füüsiliselt

Foto 4. Demir Baba teke. Värava tagant paistab katusealusest pühast kohast väljuv allikas, mausoleumi ees oleva ehitise küljel on kohvimasin ja mausoleumi tagant paistab kaljuastang. Andres Kuperjanovi foto 2014.

Foto 5. Demir Baba teke. Aken lintidega.
Andres Kuperjanovi foto 2014.

raskeim on kitsas mägirada, mis laskub vana laguneva väravani pühamut ümbritsevas kivimüüris. Kõigis laskumissuundades olid puude külge seotud väikesed tekstiilannid (rätid, sallid, püksid, pluusid, sokid, rebitud riide-ribad, lindid), kuid privaatsem ja samas tihedaimalt tekstiiliribade ja lintidega kaetud oli seesama võsastunud mägirada – tähtsaim ohverdamise ala, mis paiknes pühamust veidi eemal.

Saabujad külastasid mausoleumi, et süüdata küünlaid ja palvetada; akendele seoti tekstiiliribasid, mausoleumi jäeti riideid jm. Mausoleumist allapoole jäävasse pühasse allikasse viskas umbkaudu kolmandik külastajatest münte, veevõtupaigas pesti allikaveega nägu, aga seda võeti ka pudelitega kaasa. Mausoleumi kõrvale jääb spetsiaalne koht, kus lamavad viljatud naised. Saabujad külastasid veel territooriumil paiknevat eluhoonet, osa jäi oja kaldale paigaldatud pinkidele puhkama ja einestama. Ainsa moodsa aparaadina oli eluhoone tagakülje lähedale paigaldatud kohviautomaat. Terviseprobleemid, rasestumissoov, imesid sooritava pühapaiga oma silmil nägemine olid külastamispõhjused, mida nimetati. Peamiselt toodi välja siiski soov näha Bulgaaria kuulsat paika, pühade-eelset aega seostati privaatsusega.

Püha tähistatakse pidulikult mõne kilomeetri kaugusel paiknevas külas, kuhu rajati parajasti ajutist meelelahutuse infrastruktuuri: toidutelgid, esinemislava, kiik jm. Kõige selle kõrval asusid Sborjanovo riikliku kaitse alla kuuluvad arheoloogiamälestised.

Hiliskeskajal rajatud islami religioosne kompleks Ak Yazılı Baba teke Obrotšiste külas Musta mere läheduses on islami palverännakute sihtkoht, ent

ühtlasi arenenud duaalseks pühamuks, mida austavad võrdselt moslemid ja kristlased; paika hinnatakse ka erakordsete raviomaduste tõttu. Ak Yazılı Baba teke on seotud ühelt poolt Akyazılı Baba ja teisalt Püha Athanasiusega. Vana kultuurilise taustaga mausoleumi ja sakraalset kompleksi reklaamitakse turismi ning investeringute arendamise huvides, seda toetab ka kohaliku kultuurijuhi algatatud rahvusvaheline religioosse muusika festivalide sari (Erlova 2015).

Nii kristlased kui ka moslemid külastavad jürilaupäeval ja jüripäeval (6. mai, *geordievden*) ka näiteks Püha Jüri kloostrit Hadžidimovos. Tegemist on Mesta jõe orus asuva kloostrikompleksiga, mis on Rila ja Rožheni järel Kagu-Bulgaaria suuruselt kolmas klooster. 1864. aastal valminud ehitis on kahel korral maani maha põlenud. Kloostri väärtesemete hulka kuulub Püha Dimitari imettegev ikoon (pärib umbes aastaist 1750–1800); altarisein ja piiskopi iste on originaalmustri järgi taastatud. Püha Dimitari kabel valmis aastal 1979, selle sisekujundus on Gotse Delchevi linnast pärit meistri Konstadin Zladkovi kätetöö. Jürilaupäeval korraldatakse seal laatasid ja jumalateenistusi tervise ning heaolu nimel. Uskumuste kohaselt saab kloostriis ööbinud haige terveks, ning see on ka üks peamisi ajendeid, miks moslemid ja õigeusklikud Hadžidimovo kloostrisse ööbima jäävad (vt lähemaid üksikasju Lubanska 2013).

Judaism – osa üleeuroopalisest palverännakute ja kalmistuturismist

Iga-aastaselt toimub palverännak Silitrasse, rabi Eliezer Papo⁷ hauale, millest võtab osa 500–2000 palverändurit peamiselt Iisraelist, aga ka Ameerikast, Argentiinast ja Euroopast⁸. See on üks suuremaid väljaspoolt Bulgaariat organiseeritud palverännakuid ja esindab uute palverännakute kindlat tüüpi. Käik olulise usutegelase hauale on Iisraelis kiiresti populaarsust kogunud ja Matti Friedman üldistab, et tegemist ongi populaarse nähtusega, mille raames asuvad igal aastal tuhanded Iisraelist teele, et külastada näiteks rabi Lubavitcheri ning tosina vähemtuntud rabi haudu kogu Euroopas. Palverännakute ja kalmistuturismi korraldamisega tegelevad sellele spetsialiseerunud reisiagentuurid (Friedman 2012a, 2012b). Silistra palverännakuid korraldab konkreetne isik, rabi Yoshiyahu Pinto, kes põhjendab neid käike: “See on see, millele juudi rahval on praegu vaja keskenduda” (Sharon 2011).

Foto 6. Külastajad Rupites Vanga kuu juures. Andres Kuperjanovi foto 2013.

Rupite – Vanga kiriku ja kloostri külastamine

Üks mõjukaid uue religioossuse väljendusi Bulgaarias on selgeltnägija prohveta Vanga sakraalehitiste kompleks, mille juurde sõidetakse kogu Bulgaariast ja välismaalt. Vangelia Pandeva Gushterova (Dimitrova 1911–1996) oli pime Makedoonia müstik, selgeltnägija ja herbalist, kes veetis suurema osa oma elust nüüdse Bulgaaria territooriumil Rupite küla ümbruses. Õigeusupühamu on mõeldud teenindama palverändureid ja usklikke, aga on ka oluline turismistruktuuri osa. Vanga kui selgeltnägija ja ravija oli laialt tuntud alates 1960. aastatest. Ta kuulus valitsenud kommunistidest juhtide soosikusse ja oli nende usaldusisik (lähemalt Iliev 2000; Ivanov & Izmirlijeva 2003). Vanga erakordseid võimeid uuriti lausa ametlikult mitme eriala esindajate koostöös (Valchinova 2007). Galia Valchinova (2007) uurimus rõhutab olulist sotsialismi perioodi joont – Vanga vaadete mõju patsientidele ja küllastajatele – tema seisukohti usuküsimustes ning tema toetust kirikule jagati ja järgiti.

Foto 7. Püha vee kaasavõtmine Rupites, ühest torust tuleb kuumaveeallika ja teisest tavaline vesi. Andres Kuperjanovi foto 2013.

Püha Petka kirik ehitati Baba Vanga rahalisel toetusel tema valitud kohta 1992. aastal. Mõjukad realistlikus stiilis ja ikoonimaali kaanonitest põikuvad pühapildid valmistas kunstnik Svetlin Rusev. Kaanonist eemaldumine on ka põhjus, miks Bulgaaria Autokefaalne Õigeuskirik pole neid heaks kiitnud. Püha Petka kiriku ja kogu keskuse loomine toimus Vanga ja talle lähedaste isikute koostöös ning paiga struktuur järgib Bulgaaria kloostrikomplekside traditsioone.

Rupite sakraalsel keskusel on hea infrastruktuur (toitlustus- ja puhkealad, avarad parkimispaigad). Pühamu keskmesse pääsemiseks tuleb mööduda pimedast selgeltnägija skulptuurist ja ületada sild, jõudmaks Bulgaaria Püha Petka kiriku ja Vanga haua juurde, mis on kiriku kõrval. Kirikutaguses kloostrihoones paikneb veel Vanga muuseum, kloostri/muuseumi pood müüb selgeltnägijaga seotud raamatuid⁹, suveniire jm. Kloostri, kiriku ja hauaga samale alale jääb veevõtukompleks külma- ja kuumavee kraanidega, kust saab kaasa võtta ravivat vett. Kogu pühamu keskne ala on muust territooriumist eraldatud kõrge bambuse ja muu taimestikuga, nii et külastajatele avaneb vaade järkjärgult.

Kloostri taha jääb aas pinkidega kloostri viibijatele. Teisele poole jääb avar aiaga piiratud ala, kus paiknevad skulptuurid, Vanga elumaja väikese majandusaiaga ja 71–78 °C veega raviallikas.

Vanga kompleksist on saanud oluline sakraalne paik, mille keskmes on selgeltnägi isiksus ja mis on seotud tema kuulsusega. 2012. aasta juulikuiste välitööde ajal saabus Rupitesse autode ja bussidega eeskätt nooremaid ja nooremas keskeas isikuid, tihti tuldi perekondadena. Külastajate arvukuse tõttu olid puhuti kuuma- ja külmaveekraanide juures järjekorrad. Joodi vett, pesti silmi, ent enamasti olid veevõtmiseks kaasas mahukad anumad. Kirikus käituti tavakohaselt: palvetati, jäeti andeid, raha, kirjakesi, süüdati küünlaid; andeid asetati ka Vanga hauale. Huvilisi ja eneseravijaid jätkus ka pühamu aias voolava kuumavee allika ja Vanga elumaja ümbrusse.

Osalt Vanga eluajal, ent täies ulatuses tema surma järel valminud kompleks on huvitav usuelu väljendus. V. Turneri (1995: 37) määratluse järgi jagab koht sümboleid ja usulist tausta vanemate pühapaikadega. Selle tekkimisel on aga oluline roll konkreetsetel religioosel isikul ja tema initsiatiivil. Kiriku rajamine on olemuselt lähemal kristluse varasematele perioodidele, ent pole võõras ka 20. sajandi Bulgaaria õigeusule, samas kui rajaja isiku ja elukäigu esitlemine on lähemal uutele usuliikumistele, siis arenev hauakultus lähendab teda teistele Bulgaaria naisprohvetitest ravijatele (Ivanov & Izmirlieva 2003).

Prohvetikultusel on kasvuruumi: Vangat tutvustavad raamatud on ilmunud paljudes keeltes,¹⁰ sakraalne territoorium on arenemises (2014 avati külastajatele Vanga elumaja uksed, The Sofia Globe 2014), lähimas linnas Petritšis on rajamisel Vanga muuseum ja tema nime kannab üks sealne spaa- ja tervisekeskus, kus on juba müügil tema loodusravimid.

Valge Vennaskonna pühapaik Rila mägedes

Ainulaadse Bulgaariast pärineva religioosse liikumise, Valge Vennaskonna looja oli 20. sajandi alguses Petar Dunov (11.07.1864–27.12.1944), vaimse nimega Beinsa Douno ja Meister. Tema loodud kommuuni ja selle rituaalide läbiviimise lõpetas Nõukogude Liidu mõjupiirkonda sattumine, ehkki kogukonnad jätkasid oma kohalike juhtide initsiatiivil tegutsemist. P. Dunovi teosed on ka tänapäeva Bulgaaria raamatupoodides hästi esindatud ja paljudesse keeltesse tõlgitud. Tema õpetus edendab uut maailmavaadet, mis põhineb jumalikul armastusel, tarkusel, tõel, õiglusel ja headusel. Olulisel kohal on loodusega harmoneeruv tervislik eluviis. 1930. aastatel arendas Dunov välja paneurütmiä,

püha rituaalse liikumise, mida jüngrid ka tänapäeval Rila mägedes etendavad (lähemalt kirjeldanud Toncheva 2011).

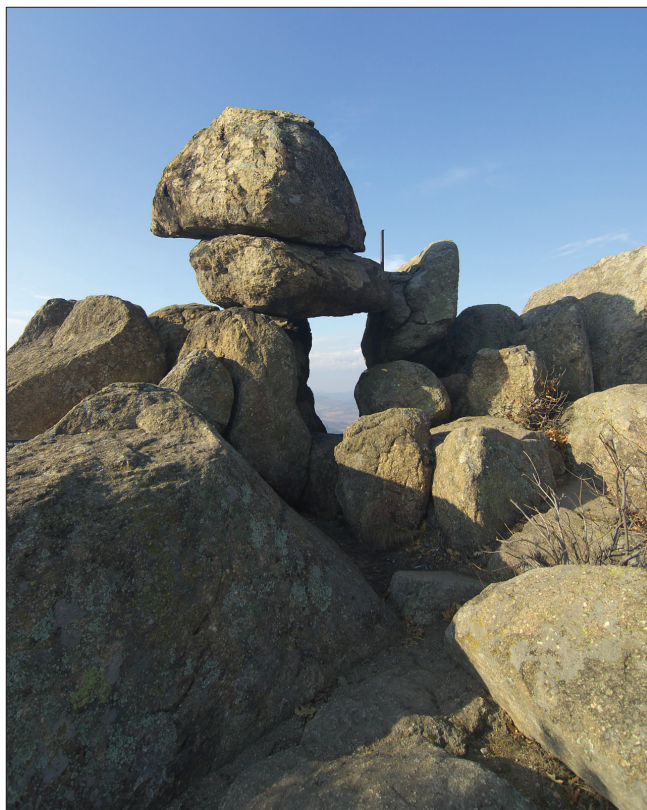
Dunovi ja Valge Vennaskonna järgijate arvuks enne Teist maailmasõda on pakutud kuni 40 000 liiget ning tänaasel päeval umbkaudu 10 000 liiget Bulgaarias ja kuni 400 000 liiget maailmas. Dunovi liikumise eripära ja ühtlasi tänaste diskursustega hästi haakuv külg on looduses toimuvad rituaalid. Keskne rituaalipaik on Rila mägedes viie järve lähedane ala. Paneurütmia ajal eeldatakse kontakti saavutamist oma olemuse ja loodusega ning bulgaarlaste kõrval saabub osavõtjaid maailma eri paikade välisvennaskondadest. Valge Vennaskonna praktika on sajandi jooksul ka muutunud ja arenenud: kunagine kommuun on asendunud vennaskondadega eri paikades, ühtlustunud nt rõivakood (varem igapäevane ajastutüüpiline rõivakood *versus* tänapäevased valged rituaalrüüd) ja muud detailid, millest saab ajalooliste fotode ja filmide vahendusel ülevaate (vrd 1940. aasta rituaali dokumenteeringut nt 2012. aasta rituaaliga (<https://www.youtube.com/watch?v=gotu-RRU54> – vaadatud 31.07.2105).

Traakia usundi rekonstrueerimine Buzovgradi megaliidi näitel

Traakia ajastust on Bulgaarias säilinud arvukalt olulisi artefakte, millest osa on lülitatud kultuurimatrade nimestikesse. Näiteks ainuüksi megaliitobjekte on ligikaudu 600. Kogu maal võib leida iidseid kultuurimälestisi ning erinevatest ajastutest pärinevaid sakraalehitisi. Mitmetes paikades on kunagiste Traakia valitsejate haudu, neid paikneb tihedamalt nn Kuningate orus. Üks paremini eksponeeritud ja suuremaid komplekse paikneb Sborjanovo arheoloogiareservaadis Shestari küla lähedal. Vanu paganlikke palvepaiku ja antiiktemplite jäänuseid leidub paljudes kohtades ning varakristlike kirikute varemed asuvad tihti rooma-aegsete pühamute varemete kõrval.

Traakia ja muude arheoloogiamälestiste kasutamine kultuspaikadena on uusspirituaalsuse oluline tunnusjoon (vt nt Shnirelman 2011; Wallis 2003), ent Bulgaarias on need alles arenevad praktikad. Näiteks Madara küla paganliku pühapaiga juurde (kuulsa Madara ratsaniku kuju lähedal mäejalamil) paigutatud sildid rõhutavad paiga erilist energiat ja võimalust saada kontakti looduse ja iidsete kultuuridega; punased seotud paelad läheduses paiknevate puude küljes olid nähtavad austamismärgid.

Siiski on paljud kunagised sakraalsed paigad, nagu Perperikoni arheoloogiline kompleks koos avara megaliitpühamuga, sealne püha linn ja kindlustus praegu eeskätt turistide huviorbiidis ja välismaiste uusreligioossete rühmituste

*Foto 8. Buzovgradi megaliit Slanchevata Vrata (Päikesevärv)
1800–1600 BC. Andres Kuperjanovi foto 2011.*

külaskäikude ja rituaalide läbiviimise paik, mitte kohalike uusvaimsete rühmituste sihtpunkt. Traakia kultuuri olulisuse tajumine kasvab järk-järgult.

Üks spetsiifilisi ehitisi on megaliit Päikesevärv Kazanlaki linna kõrval asuva Buzovgradi küla lähedal. Ligipääsu megaliidile tagab värskelt korrastatud ja märgistatud rada. Suvise pööripäeva ajal – 21. juunil kogunevad rituaalil osalejad ja kümned turistid suure megaliidi juurde. Rituaali saadab traakia muusika, tuli ja tõrvikud. Neli poissi traakia rituaalrõivastes kannavad põlevaid tõrvikuid ümber lõkke, seejärel rivistuvad kahele poole megaliidi ava ette. Järgneb kuue tüdruku rituaalne tants ümber tule trummirütmi saatel ja palve. Kaljuavasse tuuakse jumalaemale vett ja veini (Obschina 2013). Lisaks kasutab megaliiti ja selle ümbrust ka kohalik maakond oma ürituste läbiviimiseks.

Samalaadseid Threskeia-kultuse järgijate¹¹ traakia rituaalistiku rekonstruktsioone tutvustab folklorist Georgi Mishev sotsiaalmeedias 2015. aasta Ljulgakovoto suvise pööripäeva ja Staroseli megaliidi juures kevadise pööripäeva tähistamise näitel.

Kokkuvõte

Teejuhtideks rännakute ja palverännakute juurde olid meile Turnerite, Hannafordi ja Margry tööd, mis koos uusususundite käsitlustega raamistasid usupraktikate vaatlemist. Paljud pühakohad Bulgaarias on seotud religioosse liikumise algataja või mõne tema jüngriga, või on tegemist kohaga, mille sümbolid ja religioosne taust on seotud vanemate pühakohtadega, nagu peamine osa tegutsevaid õigeusu ja moslemi pühamuid. Bulgaaria on omalt poolt hakanud aktiivselt arendama infrastruktuuri, pakkuma religioosseid tuure ja palverännakute marsruute, samuti on olulisemad kristlikud pühamud integreeritud sise- ja välisturismi marsruutidesse.

Samas erinevad rännakud ja neis osalejate motivatsioonid ja tunded väga suuresti, nagu ka külastatavad pühamud. On pühamuid, mis on olulised oma ajaloo tõttu ja teenivad tänapäeval mälestusmärk-muuseumina, nagu Aladža kaljuklooster. Seejuures käituvad sinna saabujad samal kombel kui Rila Ivani koopa külastajad – ohverdavad münte, jätavad maha soovikirjasid ja osa suhtub paika sügava religioosse tõsidusega. Kõigis suurtes religioossetes paikades, ka Rila kloostri juures, võib näha igasuguse suhtumisega inimesi.

Hannafordi klassifikatsioon toob esile palverännakute institutsiooni muutused, eriti seoses raskete ja kaugete rännakutega. Tänapäeval on transpordiolud muutunud ja kui rännak pole omaette eesmärk, jõutakse lennukite, busside jm kohale suhteliselt kiiresti. Euroopa igas piirkonnas on (kohalikud) palverännakute marsruudid, mis konkureerivad rahvusvaheliselt tuntud ülipopulaarsete kohtadega nagu Santiago de Compostella. Bulgaaria palveränduritest märkimisväärne osa on sisemaised rändurid, välja arvatud juhtudel, kui tegemist on slaavi/õigeusu kultuuriruumi keskse pühamuga, kristliku või islami olulise pühamehe matusepaiga ja sinna rajatud pühamuga. Huvitava külje pühapäikadega seotud diskursuses moodustavadki väljastpoolt Bulgaariat saabuvad religioossed rühmad, kes tulevad siia suure mõtleja või vaimse liidri hauale või osalema riiustel.

Valchinova on juhtinud tähelepanu kiriku üldisele passiivsusele ja kohalike ilmikute ja usku pöördunute aktiivsusele pühamute taastamise protsessis postsotsialismi perioodil. See kehtib ühtviisi kristlike ja moslemi pühamute

suhtes ja on levinud samuti mujal Euroopas. Näiteks Eesti palverännakute taastamisel on märkimisväärne osa ilmikutel ja ilmalikel organisatsioonidel, aga ka konfessioonide liikmetel, kelle usupraktikasse palverännakud pole varem kuulunud (Kõiva & Kuperjanov 2013). Kahtlemata on ka kirik hakanud võtma aktiivsemat rolli, millele osutavad infrastruktuuride uuendamised, noortele pühakirja õpetamine ja palju muud usuelu küljed.

Tulles tagasi Hannafordi määratluste juurde, on isegi turismi- ja kultuuri-reiside puhul oluline ikkagi isiklik kogemus ning võimalused näha ja kokku puudutada minevikusündmuste kohaga. Vahel on sellise käitumise ilmingud silmaga nähtavad (läikimahõõrutud kohad pühakute kujudel või Vanga kuju, mida peetakse oluliseks puudutada).

Kõige keerukam on ideeline külg – kahtlemata võetakse palverännak ette vajadusest kohtuda kesksete väärtustega. Samas on kindel, et ka turistid või ekskursandid valivad hoolikalt võimsaid paiku, mis võimaldavad kogeda kartarsist kokkupuutel inimloomud kultuuri suurejoonelisusega.

Kokkuvõttes on keeruline eritleda täiel määral palverännakuid, religioosseid rännakuid ja teatavatel juhtudel isegi turismikülastusi – kõik sõltub inimestest, palju leidub sarnaseid jooni. Religiooniturism on palverännakutega sedavõrd tihedalt põimunud, et nende eritlemine on sisuliselt võimatu (Raj & Morpeth 2007: 9 jj). Religioosne ja kultuuriturism on tänapäeval põimunud hariduse, meelelahutuse ja vaba aja veetmise rännakutega.

Hetkel pole sünteesivaid ja võrdlevaid uurimusi, mis hõlmaksid kogu Bulgaaria uus-vaimse ja uusreligioossete liikumiste kirevuse. Seniste vaatluste põhjal on suur laienemise potentsiaal elulaadi muutustest toetatud liikumistel nagu Valge Vennaskond, aga ka vanade kultuuri- ja arheoloogiamälestiste tähtsustamisel ja sellega seotud uusvaimsetel usupraktikatel.

Bulgaaria religioosne pilt on kahtlemata muutumas. Selle tunnistuseks on hulk uusi kirikuid ja kabeleid, viimaste sajandite silmapaistvatele usuliidritele pühendatud sakraalehitisi ja nende endi rajatud ehitised. Viimaste hulka kuulub Vanga keskus Rupites, sünkreetiline põiming ortodokssest pühamust ja isiksusele pühendatud sakraalsest kompleksist. Loodusmälestiste sakraliseerimine (Rila järved) ja Dunovi juurutatud looduses toimuvad rituaalid, mida järgib Valge Vennaskond, on märkimisväärselt pikaajaline ja kannab tänapäevast sõnumit. Arvukad iidised pühapaigad ja megaliidid on omandanud laiemaid konnotatsioone, uusi vaimseid tähendusi ja paelunud taasloomata rituaale. 21. sajandi palverännakutel on oluline isiklik religioosne kogemus, mis kinnistab inimeste religioossust, on alus (religioosse)turismi arenemisele, palverännakud ja sakraalsed paigad on olulised nii kohaliku majanduse kui identiteedi seisukohast.

Kommentaariid

- ¹ Artikkel kasutab Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna ja Bulgaaria TA Folkloori ja Etnoloogia Instituudi ning Etnograafia Muuseumi vahelise bilateraalse projekti “Sakraalne ruum: pühapaigad ja kohalikud tavad (2012–2014)” ning sellele eelnenud ühisprojektide käigus vahemikus aastail 2006–2014 läbiviidud välitööde ainekogu. Artikli valmimist toetas institutsionaalne uurimistoetus IUT 22-5 “Folkloori usundilised ja narratiivsed aspektid”.
- ² Valik teoreetilisi käsitlusi on esitatud M. Kõiva ja A. Kuperjanovi 2013. aastal ilmunud artiklis “*Druže Tito, Sveti Rilski*. Sissevaateid tänapäevasesse palverännakute traditsiooni”, *Mäetagused* 54.
- ³ Püha Petka (Sv. Petka) on Balkani Püha Paraskeva nimekuju Serbias, Bulgaarias ja Makedoonias. Koopa taastamisprotsessist ja isikutest vt lähemalt Valchinova 2007.
- ⁴ Vt Rila Monastery 1992–2015; *UNESCO World heritage List* <http://whc.unesco.org/en/list/216> (vaadatud 31.07.2015).
- ⁵ 10. sajandil loodud kloostri kirik taastati pärast tulekahju 1833. aastal.
- ⁶ Informatsioon pärineb kabelet hooldavalt naiselt, oktoober 2014.
- ⁷ Rabi Eliezer Papo (1785–1828), oluline eetika ja vaimsuse käsitleja, kes tegutses Silistra kogukonnas, tema tuntumaid kirjatöid on *Pele Yoetz*.
- ⁸ Juudid asusid Balkani poolsaarele hiljemalt teisel sajandil e.m.a. Olulisemad migratsioonilained saabusid erinevatelt aladelt (Ungarist, Baierist, Hispaaniast) 15. ja 19. sajandil. Tähtsad juutide kogukonnad olid Vidin, Nikopol, Silistra, Pleven, Jambol, Philippopolis (Plovdiv), Sofia ja Stara Zagora. Umbkaudu 90 protsenti juudi asurkonnast lahkus Bulgaariast mais 1948, suundudes vastasutatud Iisraeli riiki.
- ⁹ Õigupoolest on müügil erinevas meedias väljaanded, uuem populaarne trükis koondab Vanga ennustusi ja prohvetiseeringuid (Kostadinova 2013). Vangast on kirjutatud alates 1970. aastast ka väljaspool Bulgaariat (Ostrander & Schroeder 1970) ning tema prohvetiseeringuid ja elukäiku tutvustavad tõlked, adaptatsioonid, tutvustused on ilmunud paljudes keeltes, sh eesti keeles (Stojanova 1991; Stojanova 1996; Sihvart 2011; Stefanova 2014). Üldisele populaarsusele on aidanud kaasa erinevad filmid ja videoklipid, ka Eestis jooksis 2015 Kanal 2 programmis seriaal “Vanga”, mis tutvustas selgelt nägija elukäiku.
- ¹⁰ Bulgaariakeelsetest raamatutest saab mõningase ülevaate veebilehe <http://vanga.eu/books/> (vaadatud 31.07.2015) vahendusel, muukeelsetest Oxfordi raamatukogu päringute kaudu.
- ¹¹ Threskeia – kreeka k. ‘usk’. Kreeka uuspaganad kasutavad tähenduses ‘kreeklaste/helleenide etniline usund [threskeia]’.

Kirjandus

- Belaj, Marijana 2008. "I'm not religious, but Tito is a God": Tito, Kumrovec, and the New Pilgrims. Margry, Peter Jan (toim). *Shrines and Pilgrimage in the Modern World. New Itinaries into the Sacred*. Amsterdam: Amsterdam University Press, lk 71–93.
- Blackwell, Ruth 2007. Motivations for Religious Tourism, Pilgrimage, Festivals, and Events. Raj, Razaq & Morpeth, Nigel D. (toim). *Religious Tourism and Pilgrimage Management. An International Perspective*. Wallingford: CAB International, lk 35–47 (<http://dx.doi.org/10.1079/9781845932251.0035>).
- Coleman, Simon & Elsner, John 1995. *Pilgrimage: Past and Present in the World Religions*. Cambridge: Harvard University Press.
- Davidson, Kay Linda & Gitzlitz, David Martin 2002. *Pilgrimage: From the Ganges to Graceland: an Encyclopedia*. Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Eade, John & Sallnow, Michael J. (toim) 2000 [1991]. *Contesting the Sacred: The Anthropology of Christian Pilgrimage*. London & New York: University of Illinois Press.
- Emperors Route 2014 = "*The Emperors Route*" and pilgrimage tours will attract tourists to Bulgaria. Project "Multimedia Catalogue of the Tourist Sites and Electronic Marketing of Destination Bulgaria" (<http://bulgariatravel.org/en/topical/79> – 31. juuli 2015)
- Erlova, Yelis 2015. Contemporary Development of The Akyazili Baba Tekke / St. Athanasius in Bulgaria. Anastasova, Ekaterina & Kõiva, Mare (toim). *Current Cultural Studies*. Tartu: ELM Scholarly Press [ilmumas].
- Friedman, Matti 2012a. In a remote corner of Europe, a Jewish quest for quick salvation. *The Times of Israel*. September 6 (<http://www.timesofisrael.com/in-a-remote-corner-of-europe-a-jewish-quest-for-quick-salvation/#ixzz3L8c wd6mV> – 31. juuli 2015).
- Friedman, Matti 2012b. Bulgaria pilgrimage goes ahead under increased security. *The Times of Israel*. September 4 (<http://www.timesofisrael.com/bulgaria-pilgrimage-goes-ahead-under-increased-security/#ixzz3L8omqGbX> – 31. juuli 2015).
- Guineva, Maria 2011. Old Town Sozopol – Bulgaria's 'Rescued' Miracle and Its Modern Day Saviors. *Novinite Insider* | October 10 (<http://www.novinite.com/articles/132804/Old+Town+Sozopol+-+Bulgaria's+'Rescued'+Miracle+and+Its+Modern+Day+Saviors> – 31. juuli 2015).
- Hannaford, John Alfred Victor 2001. *Two Australian Pilgrimages*. M. Phil Thesis. Victoria: Australian Catholic University (<http://dlibrary.acu.edu.au/digitaltheses/public/adt-acuvp5.19072005/01front.pdf> – 31. juuli 2015).
- Harvey, Graham 1997. *Contemporary Paganism. Listening people, speaking earth*. London: Hurst & Company.
- Iliev, Ilia 2000. The Social Construction of a Saintly Woman in Bulgaria. Rubeli, Adrianne & Vucenik, Nina (toim). *A Captured Moment in Time: IWM Junior Visiting Fellows Conferences* 10. Vienna (<http://www.iwm.at/wp-content/uploads/jc-10-03.pdf> – 31. juuli 2015).

Ivanov, Petko & Izmirlieva, Valentina 2003. Betwixt and Between: The Cult of Living Saints in Contemporary Bulgaria. *Folklorica. Journal of the Slavic and East European* 8: 1, lk 33–53 (<http://dx.doi.org/10.17161/folklorica.v8i1.3733>).

Koeva, Margarita (toim) 2000 = *Rilskiiat manastir*. Sofia: Akademichno izdatelstvo Prof. Marin Drinov.

Kostadinova, Ženy 2013. *Vanga. Wisdom and Prophecies*. Sofia: Ozarenie Press.

Kõiva, Mare, Kuperjanov, Andres 2013. *Družē Tito, Sveti Rilski*. Sissevaateid tänapäevasesse palverännakute traditsiooni. *Mäetagused* 54, lk 67–96 (http://dx.doi.org/10.7592/MT2013.54.koiva_kuperjanov).

Lubanska, Magdalena 2013. Muslim Pilgrims at the Orthodox Christian Monastery in Hadzhidimovo. *Studies on Religious Anti-syncretism in the Western Rhodopes, Bulgaria*. *Anthropological Journal of European Cultures* 22 (2), lk 91–110.

Margry, Peter Jan 2008. Secular Pilgrimage: A Contradiction in Terms. Margry, Peter Jan (toim). *Shrines and Pilgrimage in the Modern World: New Itineraries into the Sacred*. Amsterdam: Amsterdam University Press, lk 13–46 (https://pure.knaw.nl/portal/files/485978/2008PJMShrinesPilg.1_SecularPilgr.pdf – 31. juuli 2015).

Marinov, Mario 2008. Eighteen Years in the Field: Types of New Religious Movements in Bulgaria (1990–2008). *A paper presented at the 2008 International Conference, London, UK*. Preliminary version.

Novite 2012 = Bulgaria Increasingly Popular as Pilgrimage Destination Business. *Novite*. August 6, (<http://www.novinite.com/articles/142048/Bulgaria+Increasingly+Popular+a+s+Pilgrimage+Destination> – 31. juuli 2015).

Obschina 2013 = “Vratata na sl”ntseto” posreshcha liatoto krai Buzovgrad. *Obschina Kazanlak*. Kazanlak ([http://www.kazanlak.bg/index.php?p=view&r\[page\]=2817](http://www.kazanlak.bg/index.php?p=view&r[page]=2817), – 31. juuli 2015).

Ostrander, Sheila & Schroeder, Lynn 1970. *Vanga Dimitrova: The Bulgarian Oracle. Psychic discoveries behind the Iron Curtain*. Englewood Cliffs & New York: Prentice Hall, lk 259–281.

Praškov, Ljuben 2000 = Prashkov, Ljuben. Zhivopisnoto bogatstvo na Rilskiiat manastir. Koeva, Margarita (toim). *Rilskiiat manastir*. Sofia: Akademichno izdatelstvo Prof. Marin Drinov, lk 134–186.

Radkova, Rumjana 2000. Istoricheskata sudba na manastira prez vekovete. Koeva, Margarita (toim). *Rilskiiat manastir*. Sofia: Akademichno izdatelstvo Prof. Marin Drinov, lk 10–31.

Raj, Razaq & Morpeth, Nigel D. 2007. *Religious tourism and pilgrimage management – an international perspective*. Wallingford and Cambridge: CAB International (<http://dx.doi.org/10.1079/9781845932251.0000>).

Reader, Ian & Walter, Tony (toim) 1993. *Pilgrimage in Popular Culture*. Basingstoke, UK: Macmillan.

- Rila Monastery 1992–2015 = *UNESCO World heritage List* (<http://whc.unesco.org/en/list/216> – 31. juuli 2015)
- Sharon, Jeremy 2011. Jewish pilgrims flock to Bulgarian holy site. *The Jerusalem Post*, 09/22/2011 (<http://www.jpost.com/Jewish-World/Jewish-News/Jewish-pilgrims-flock-to-Bulgarian-holy-site> – 31. juuli 2015)
- Shnirelman, Viktor 2011. Arkaim: arheologia, ezotericheski turizm i natsionalnaia ideia. *Antropologicheskii forum* 14, lk 133–167.
- Sihvart, Anneli 2015. *Vanga: pime selgeltnägija*. Tallinn: Pegasus. 2. tr.
- Stefanova, Radomira 2014. *Suure Vanga 365 nõuannet*. Vene keelest tõlkinud Toomas Rosin. Tallinn: Ersen.
- Stojanova, Krasimira 1991. *Vanga – selgeltnägija: psühholoogilisi materjale Vanga fenomeni kohta*. Tõlkinud A. Kallaste. Tallinn: Aurelia.
- Stojanova, Krasimira 1996. *Istinata za Vanga*. Sofia: Balgarski Pisatel.
- The Sofia Globe* 2014. House of Bulgaria's Baba Vanga opens to visitors (<http://sofiaglobe.com/2014/03/26/house-of-bulgarias-baba-vanga-opens-to-visitors/> – 31. juuli 2015).
- Toncheva, Svetoslava Petrova 2011. *Novi religiozni dvizhennia v Evropa – natsionalni i transnatsionalni konteksti*. Sofia: Balgarska Akademiia na naukite, Institut za etnologia i folkloristika s etnografski muzei.
- Turner, Victor 1975. *Dramas, fields and metaphors. Symbolic Action in Human Society*. New York: Cornell University Press.
- Turner, Victor & Turner, Edit 1995 [1978]. *Images and pilgrimages in Christian Culture*. New York: Columbia University Press.
- Valchinova, Galia I. 2007. *From Postsocialist Religious Revival to a Socialist Seer and Vice Versa: the remaking of religion in postsocialist Bulgaria*. Max Planck Institute for Social Anthropology. Working Paper 98 (http://www.eth.mpg.de/cms/en/publications/working_papers/wp0098.html – 31. juuli 2015).
- Venedikova, Katerina & Gergova, Diana 2006. *Demir Baba Teke – Balgarskiiat Erusalim*. Sofia: Agato.
- Wallis, Robert. J. 2003. *Shamans / neo-Shamans: Ecstasy, alternative archaeologies and contemporary Pagans*. London: Routledge.

Summary

Sacred Places – Destinations of Journeys and Pilgrimages

Mare Kõiva, Andres Kuperjanov, Liisa Vesik

Keywords: monastery, new religious movements, pilgrimage, prophetism, sacred places, Thracian belief, Vanga, White Brotherhood

Most pilgrimage destinations in Bulgaria are related to sanctuaries of the Bulgarian Orthodoxy, or Islamic sanctuaries (visited by people of different denominations, and some evolved into bi-religious sites); Jewish sanctuaries are involved in international routes visiting the graves of rabbis.

Newer spiritual movements include prophetess Baba Vanga's church and monastery, reconstruction of the ancient Thracian belief, and the Great White Brotherhood founded by Peter Dunov in the early 20th century; the last is notable for holding natural monuments sacred.

Contemporary pilgrimage routes and trends in visiting sacred sites have brought forth various issues and trends. Personal initiatives in the reinvention of sacral places and pilgrimages, the phenomenon of bi-religious sanctuaries, as well as economic and cultural bonds of pilgrimage destinations would be some of them.